

TEVFİK el-HAKİM

tevfiklerinde basitleştirilmiş fasih dille halk dilinin karışımından oluşan bir tiyatro dili önermiş ve uygulamıştır.

Tevfik el-Hakim'in kaleme aldığı romanlar, dönemindeki Avrupa romanı düzeyinde yazılmış ilk romanlardan kabul edilir. *'Avdetü'r-rûh* (1933) adlı otobiyografik romanı, modern Mısır'ın ilk romanı olarak görülen Muhammed Hüseyin Heykel'in *Zeyneb*'inden sonra yayımlanmış en önemli eser diye nitelendirilir. Söz konusu roman aynı zamanda yazarın iç dünyasına ve ideolojik bakış açısına ilişkin bazı ipuçları verir. Kitap müellifin arcamalarıyla Kahire'de geçirdiği gençlik yıllarını konu edinir. Ayrıca Mısır'da 1919 isyanındaki karşıt görüşleri ele alan çalışması çağdaş Mısır edebiyatında ulusalcı bir söylemle sömürgecilğe karşı yazılmış bir eser kabul edilir. Burada yazarın Avrupa'ya, o günkü Mısır'a ve Firavunlar dönemine bakışını görmek mümkündür. Eserinde Antik Firavun'u Mısır'ın kendi dönemindeki köylerinde yaşayan yazarın romanına verdiği isim Firavun döneminin ihtişamının geri dönüş umudunu çağırıştır: "Ruhun geri dönüşü". *'Avdetü'r-rûh*'u tahlil eden Brugman romanındaki genç karakter Muhsin'in, babasının kendi insanına dönüşünü Türk anneye değil Mısırlı Arap babaya dönüş arzusu olarak yorumlar (*An Introduction to the History of Modern Arabic Literature*, s. 282). Tevfik el-Hakim'in *Yevmiyyâtü'nâ'ib fi'l-eryâf* (1937), Paris'te yazdığı *'Uşfûr mine's-şark* (1938) ve *Sicnü'l-umr* (1964) adlı eserleri diğer önemli otobiyografik romanlarından kabul edilebilir. Müellif Arap romanına ilk defa "yevmiyyât" (günlükler / anılar), "resâil" (mektuplar) ve "hivâr" (diyalog) romanı şeklinde yeni anlayışlar getirmiştir. Tevfik el-Hakim eserlerinde kendi döneminin Avrupa'sında mevcut bütün edebî akımlardan yararlanır. Nitekim *'Avdetü'r-rûh*'ta klasisizm, romantizm ve gerçekçilik romanın yapısını oluştururken bir dostuna yazdığı mektuplar dizisi halinde yapılandırılmış romanı olan *Zehretü'l-umr* ve *'Uşfûr mine's-şark* gibi pek çok eserinde romantizmi, *Yevmiyyâtü'nâ'ib fi'l-eryâf*'ta gerçekçiliği, *ed-Ḍayfû's-sakîl*'de sembolizmi, *Ehlü'l-kehf*'te varoluşçuluğu ve nihilizmi, *Pigmalion*'da "sanat sanat içindir" anlayışını uygulamıştır.

Eserleri. Tevfik el-Hakim yetmiş aşkın tiyatro eseri, on bir roman ve yüzlerce kısa hikâye ile çok sayıda makale ve hâtırat kaleme almıştır. Eserleri pek çok dile çevrilmiş, Londra, Paris, Salzburg ve Budapeşte'de sahnelenmiştir. Madde içinde geçenlerin dışında diğer bazı eserleri

şunlardır: **Tiyatro, roman ve hikâyeler:** *el-Mer'etü'l-cedide* (Kahire 1924); *Muḥammed* (Kahire 1936; Tunus 1989; Hz. Peygamber'in hayatını diyalog biçiminde ele alan bir tiyatro eseridir); *Pyraksâ ev müşkiletü'l-hüküm* (1939, Kral Fârûk dönemini eleştirir); *Süleymân el-Hakim* (1943, kudret-hikmet çelişkisine işaret eder); *İzîs* (1955, siyaset ve fikir adamları arasındaki çatışmayı ele alır); *el-Hurûc mine'l-cenne* (1956, kadının var oluş sebebini erkeğe hizmet şeklinde gören anlayışı eleştirir); *Lu'betü'l-mevt* (1957); *'Avdetü'l-va'y* (1974, Cemâl Abdünnâsir dönemini eleştirir); *Meclisü'l-âdl* (1974, adalet sistemini eleştiren tiyatro eseridir); *Şevretü's-şebâb* (1975, XX. yüzyılda nesil çatışmasını ele alır); *el-Mü'min ve's-şeytân*; *Allâh ve sü'âlü'l-hayrân*; *Erinî Allâh* (felsefi bir hikâyedir). **Edebî, felsefi, dinî, siyasî, kültürel ve sosyal içerikli eserler:** *Fennü'l-edeb* (1952); *Te'emmülât fi's-siyâse* (1954); *Rihle beyne'l-aşreyn* (1972, anılardan oluşur); *Hivâr felsefî* (1974); *Hadîş ma'a'l-kevkeb* (1974); *Edebü'l-hayât* (1976); *Muhtârü't-Teisîri'l-Kurtubî* (1979); *Nazarât fi'd-dîn* (1979); *Tahaddiyâtü sene 2000* (1980); *Mısır beyne'l-ahdeyn* (1983); *et-Te'âdüliyye fi'l-İslâm* (1983); *Ehâdîş ma'allâh* (1983, Mısır'ın din âlimi ve idarecilerini eleştirir); *Fi'l-vaktü'z-zâ'if*; *Ehâdîşü'l-erbi'â* (dinî meselelere dairdir); *Nazarât fi'd-dîn ve's-şekâfe ve'l-müctema*; *Veşâ'ik fi tarîk*; *Beyne'l-fikr ve'l-fen*; *Ene ve'l-kânûn ve'l-fen*.

Tevfik el-Hakim'in hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında çok sayıda bilimsel ve akademik çalışma yapılmıştır. Türkiye'de İsmail Hocaoğlu *Tevfik el-Hakim ve Avdetü'r-rûh* (1992, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Hulusi Alptekin *Modern Mısır Edebiyatçısı Tevfik el-Hakim ve Uşfûrun mine's-şark Adlı Eserinin İncelenmesi* (2004, SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla yüksek lisans tezi hazırlamış, Aysel Ergül *Çağdaş Mısır Tiyatrosunda Tevfik el-Hakim ve Üç Entellektüel Tiyatrosu* ismiyle doktora çalışması yapmıştır (1995, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Muhammed Mendûr *Mesrahu Tevfik el-Hakim* adıyla bir eser yazmış (Kahire 1961), Umberto Rizzitano tiyatro eserlerini İtalyanca'ya çevirmiş, ayrıca çeşitli yönlerini ele alan çalışmalar gerçekleştirmiştir (hayatı ve eserleri hakkındaki diğer çalışmalar için bk. bibl.). Fuâd Devvâre, Hamdî Sakkût, Muhammed Seyyid Suşe, John Funtan, Nebîle Halife Cum'a, J. Brugman).

BİBLİYOGRAFYA :

Tevfik el-Hakim, *Sicnü'l-umr*, Kahire 1964, s. 150-155, 170-171; Ahmed Abdürrahîm Mustafa, *Tevfik el-Hakim*, Kahire 1952; Şevki Dayf, *el-Edebü'l-'Arabiyyü'l-mu'âsir fi Mısır*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 288-299; *Egypt Since the Revolution* (ed. P. J. Vatikiotis), London 1968, s. 159; J. Haywood, *Modern Arabic Literature*, London 1971, s. 197-204; Şükri Gâfi, *Şevretü'l-mu'tezil: Dirâse fi edebi Tevfik el-Hakim*, Kahire 1973, s. 27; Hilary Kilpatrick, *The Modern Egyptian Novel: A Study in Social Criticism*, London 1974, s. 41-58; İbrâhim ed-Derdîrî, *el-Kaşâşü'd-dîni fi mesrahi'l-Hakim*, Kahire 1975; Mahmûd Murâd, *Tevfik el-Hakim ve's-şevretü'l-Mısriyye*, Beyrut 1975; Ahmed Osman, *el-Meşâdirü'l-klasikiyye li-mesrahi Tevfik el-Hakim*, Kahire 1978; J. Fontaine, *Mort-résurrection: Une lecture de Tawfiq al-Hakim*, Tunus 1978; R. Long, *Tawfiq al-Hakim: Playwright of Egypt*, London 1979, s. 195; Mahmûd Emin el-Âlim, *Tevfik el-Hakim*, Kahire 1984; J. Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden 1984, s. 276-288; Fuâd Devvâre, *Mesrahu Tevfik el-Hakim*, Kahire 1985-86, I, 291-293; II, tür.yer.; P. Starkey, *From the Ivory Tower: A Critical Study of Tevfik el-Hakim*, London 1987, tür.yer.; Mustafa Bedevî, *Modern Arabic Drama in Egypt*, Cambridge 1987, s. 8-87; Fevzi Şâhin, *Eşerü'l-müsikâ ve'l-fennü't-teşkîli 'alâ mesrahi'l-Hakim*, Kahire 1990, tür.yer.; İmâdüddin İsâ, *et-Te'âdüliyye fi edebi Tevfik el-Hakim ve'l-edebeyni'l-'Arabî ve'l-âlemi*, Kahire 1990, tür.yer.; P. Cachia, *An Overview of Modern Arabic Literature*, Edinburgh 1990, s. 152-170; Hamdî es-Sekkût, *Tevfik el-Hakim*, Kahire 1998; W. M. Hutchings, *Tawfiq al-Hakim: A Reader's Guide*, London 2003, s. 239-246; M. Seyyid Şuşe, *85 şem'a fi hayâti Tevfik el-Hakim*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 107-124; Nebîle Halife Cum'a, "el-Hakim fi'l-Mektebâti'l-Emrikiyye", *'Âlemü'l-kitâb*, sy. 15, Kahire 1987, s. 19-31; R. M. A. Allen, "Tawfiq al-Hakim", *EI²* (İng.), X, 386-388; J. Funtan, "el-Hakim, Tevfik", *Mv.AÜ*, VII, 105-111.

 ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

TEVFİK PAŞA, Ahmed

(bk. AHMED TEVFİK PAŞA).

TEVFİK PAŞA, Hidiv

(1852-1892)

Mısır hidivi
(1879-1892).

10 Receb 1268'de (30 Nisan 1852) Kahire'de doğdu. Adı Mehmed Tevfik olup Mısır valisi ve ilk hidivi İsmâil Paşa'nın en büyük oğludur. Öğrenim hayatlarının bir kısmını yurt dışında geçiren kardeşlerinin aksine tahsilini önce Menyel, ardından Techiziye medreselerinde tamamladı. Velihi olarak yetiştirilmeye çalışıldığından Arapça'nın yanı sıra Türkçe, Farsça, Fransızca ve İngilizce öğrendi. Babasının Mısır dışı-

na yaptığı seyahatleri sırasında ona nâiblik yaptı. On dokuz yaşında iken Meclis-i Husûsî reisliğine getirildi ve 1879'da kısa süre Meclis-i Vüzerâ'da başkanlıkta bulundu. Mısır'ın giderek artan dış borçlarını ödeyememesi alacaklı devletlerin Mısır maliyesini kontrol altına alma çabalarıyla sonuçlandı. Avrupalılar'a karşı yabancı düşmanlığı şekline dönüşen tepkilerin artması yüzünden özellikle İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonucu II. Abdülhamid 26 Haziran 1879'da Hidiv İsmâil Paşa'yı azledip yerine oğlu Tefvik'i tayin etti. Hidivlik fermanının hangi yetkileri içereceği meselesi Bâbîâli ile Fransa ve İngiltere arasında uzun tartışmalara yol açtı. Bâbîâli, hidiv değişikliği vesilesiyle İsmâil Paşa zamanında Sultan Abdülaziz'in verdiği yetkileri geçersiz kılmak ve 1841'de Mehmed Ali Paşa'ya verilen ferman hükümlerine dönmek istedi. Ancak adı geçen devletlerin itirazı yüzünden sadece ordu sayısının 18.000 ile sınırlandırılması konusunda anlaşmaya varıldı; veraset hususunda 1866, diğer hususlarda 1873 fermanının hükümleri üzerinde uzlaşma sağlandı. Böylece hidivlik fermanı 7 Ağustos 1879'da verilebildi (Râğib Râif – Rauf Ahmed, s. 56-60).

Tefvik Paşa'nın hidivliği sırasında karşılaştığı ilk önemli mesele, artmakta olan yabancı düşmanlığının yönetimin ve toplumun çeşitli kesimlerini harekete geçirmiş olmasıydı. O bir taraftan kendisinin göreve gelmesini sağlayan Avrupalı güçlerin taleplerini karşılamak, diğer taraftan Avrupalılar'ın Mısır maliyesini kontrol çabalarına karşı gelişip güçlenen yerli muhalefeti kontrol etmek zorunda kalmıştı. Bu çerçevede gelişen milliyet bilinci orduya da sirayet etti. Mısır yönetiminde etkin olan Türk ve Çerkez unsurların Avrupalılar'a karşı Mısır'ın haklarını yeterince koruyamadığını düşünen subayların muhalefeti giderek güçlendi. İngiltere ve Fransa temsilcilerinin Mısır maliyesinin harcamalarını kısıtlamak amacıyla sivil ve askerî personeli azaltmak istemeleri muhaliflerin gücünü arttırdı. Ocak 1881'de Ahmed Urâbî'nin de aralarında yer aldığı üç albayın Çerkez kökenli harbiye nâzırı Osman Rifkî aleyhine girişimlerde buldukları sırada tutuklanmaları üzerine kendi alayları tarafından Harbiye Nezâreti sarılarak kurtarılmalari bir dönüm noktası oldu. Urâbî Paşa, alayların başına geçip Âbidîn Sarayı'na gitti ve harbiye nâzırının görevden alınmasını istedi. Tefvik Paşa'nın bu isteği kabul ederek muhalefete yakın isimlerden Mahmud Sâmî el-Bârûdî'yi harbiye nâzırı tayin etmesi muhalefeti daha

da cesaretlendirdi. 8 Ocak 1882'de İngiltere ve Fransa'nın Tefvik Paşa'yı desteklediklerini açıklamalarıyla muhalefet hidiv üzerinde baskısını arttırdı. Muhammed Şerif Paşa kabinesi istifa etti ve Mahmud Sâmî'nin kurduğu yeni hükümette Urâbî Paşa harbiye nâzırı oldu. Bu tarihten itibaren Tefvik Paşa, İngiltere ve Fransa temsilcileriyle Urâbî Paşa'nın liderliğindeki muhalefet arasında sıkışıp kaldı. Muhalefetin giderek güçlendiğini gören İngiltere ve Fransa, Mayıs 1882'de ikinci bir nota ile Mahmud Sâmî Paşa hükümetinin görevden ayrılmasını sağladı, fakat Urâbî Paşa harbiye nâzırlığı görevini sürdürdü.

Hidiv Tefvik Paşa'nın yönetime tam hâkim olamaması kendisine ümit bağlayan İngiltere ve Fransa'nın güç kaybına yol açıyordu. Böylece Urâbî Paşa liderliğindeki kesimle İngiltere ve Fransa arasında gerginlik sürekli tırmandı. Gelişmelerin endişe verici boyutlara ulaşması üzerine iki ülke Mayıs 1882'de İskenderiye'ye savaş gemileri gönderdi. Mısır hükümeti de aynı şehre yığınak yapmaya başladı; haziran'da meydana gelen ayaklanmalar yüzünden yabancıların büyük bir kısmı şehri terketti veya limanda demirleyen İngiliz ve Fransız gemilerine sığındı. Ardından İngiltere Tefvik Paşa'yı desteklediğini, ancak Mısır ordusunun İskenderiye'ye yaptığı yığınağı kaldırmaması halinde askerî harekât başlatacağını duyurdu. Urâbî Paşa bunu reddedince İngiltere düzeni sağlamak bahanesiyle Temmuz'da Mısır hükümeti İngiltere'ye savaş açtı. İki gün sonra Tefvik Paşa, İngiltere'ye sığınarak Urâbî Paşa'yı âsi ilân etti. Paris'teki hükümet krizinden dolayı Fransa askerî harekâta yer almak istemeyince İngiltere tek başına işgal sürecini başlattı. 14 Eylül 1882'de Urâbî Paşa'nın teslim olmasıyla çatışmalar sona erdi ve Tefvik Paşa İngiltere'nin himayesinde makamına döndü. İşgalin hemen ardından milliyetçilerin önde gelen isimleri sürgüne gönderildi, orduda büyük bir operasyon gerçekleştirildi ve Urâbî Paşa liderliğindeki hareketi destekleyenler çeşitli cezalara çarptırıldı. Hidiv ise makamını borçlu olduğu İngiltere ile iyi geçinmeye çalıştı. Özellikle Ekim 1883'te Edward Malet'ten görevi devralan ve 1907'ye kadar Mısır'ın gerçek yöneticisi gibi davranan Sir Evelyn Baring (1891'de aldığı Lord Cromer unvanıyla bilinir) zamanında otoritesi sembolik kaldı.

İngiltere hidivin otoritesini tesis ettikten sonra çekileceğini ilân etmekle birlikte Sudan'da başlayan Muhammed Ah-

med el-Mehdî isyanı ve isyana müdahale eden Mısır ordusunun Kasım 1883'te yenilmesinin ardından Mısır'dan çekilişini ertelemedi. Haziran 1885'te muhafazakârların İngiltere'de iktidara gelmesiyle birlikte Mısır işgalini sona erdirme müzakereleri yeni bir ivme kazandı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Ekim 1885'te imzalanan antlaşma gereğince İngiliz kuvvetlerinin Mısır'dan çekilmesi için gerekli hazırlıkları yapmak üzere birer fevkalâde komiserin tayin edilmesi kararlaştırıldı. Osmanlı Devleti, Kasım 1885'te Gazi Ahmed Muhtar Paşa'yı Mısır fevkalâde komiserliğiyle görevlendirdi. Fakat Osmanlı ve İngiltere komiserleriyle hidiv uyumlu çalışmadı ve aralarında sık sık gerginlikler yaşandı. Her iki taraf kendi ülkesinin çıkarlarını koruma gayretiyle hareket edince Tefvik Paşa'nın son yılları çok sıkıntılı geçti. Hidivin güçlü gördüğü tarafın iradesini gerçekleştirme eğilimini iyi değerlendiren Lord Cromer yönetimin bütün alanlarında istediği reformları uygulamaya çalıştı. Tefvik Paşa'nın bu zaafı, İngiltere'nin teknisyen veya danışman adı altında her yere kendi adamlarını getirerek kontrolünü arttırması ve Mısır'a yerleşmesiyle sonuçlandı. Tefvik Paşa 7 Ocak 1892'de vefat ettiğinde hidivlik makamı çok zayıflamış, Osmanlı otoritesi resmîyette kalmış, İngiltere'nin fiilî hâkimiyeti güçlenmişti. Osmanlı Devleti tarafından yerine oğlu II. Abbas Hilmi tayin edildi.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İrade-Eyalet-i Mümteze Mısır (i.MTZ.) (05), 22/962; BA, Y.A.Hus., nr. 161/69; BA, YEE, nr. 82/9, 84/4, 84/16, 116/5, 116/13, 116/78; Râğib Râif – Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, İstanbul 1334, tür.yer.; İbnülemin, *Son Sadrazamlar*, s. 956-960, 1010-1014; A. Schölch, *Egypt for the Egyptians*, London 1981, tür.yer.; Abdurrahman er-Râfî, *es-Şeretü'l-İrâbiyye ve'l-ihtilâlü'l-İngilizî*, Kahire 1404/1983, tür.yer.; P. J. Vatikotis, *The History of Egypt*, London 1985, s. 134-201; Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İstanbul 1989, s. 157-205; F. A. K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888*, İstanbul 1996, tür.yer.; D. M. Raid, "The 'Urabi Revolution and the British Conquest, 1879-1882", *The Cambridge History of Egypt* (ed. M. W. Daly), Cambridge 1998, II, 217-238; M. W. Daly, "The British Occupation, 1882-1922", a.e., II, 239-251; Selim Deringil, "The Residual Imperial Mentality and the Urabi Paşa Uprising in Egypt: Ottoman Reactions to Arab Nationalism", *Studies in Turkish-Arab Relations*, İstanbul 1986, s. 31-38; a.mlf., "The Ottoman Response to the Egyptian Crisis of 1881-1882", *MES*, XXIV/1 (1988), s. 3-24; D. Hopwood, "Tawfik Paşa, Muḥammad", *El²* (İng.), X, 388-389; Yûsuf Emîr Ali, "Tevfik, Hîdivî", *el-Mevsû'atü'l-Arabiyye*, Dimaşk 2003, VII, 164-165.